

אריה שרייבר

לחם עוני בארץ עניי

בני יעקב שעבדו את יוסף, יוסף שעבד את המצרים, והמצרים שעבדו את בני ישראל.¹ התורה מציגה מעגל זה של סיבה ותוצאה על השלכותיו הנוראיות ואת שבירת המעגל ביציאת מצרים. במאמר זה נעמוד על כל אחד ממהלכים אלו, על הקשרים ביניהם ועל התוצאות.

וישבו לאכל לחם – שעבוד יוסף

כאשר יוסף מגיע אל אחיו בדותן, הללו זוממים להפילו ("ועתה לכו ונהרגהו", בראשית לז, כ), לוקחים ממנו את חפציו ("ויפשיטו את יוסף את כתנתו", שם כג), תופסים אותו בעל כורחו ("ויקחוהו", שם כד), מגבילים את חופש התנועה שלו ("וישליכו אותו הבורה", שם), ולבסוף אמנם מצילים את חייו, אך זאת על ידי מכירתו לעבדות: "מה בצע כי נהרג את אחינו [...] לכו ונמכרנו לישמעאלים" (שם כו). ולא זו בלבד שהוא נמכר לעבדות, אלא הוא נמכר דווקא לשיירה הנוסעת מצרימה (שם כה).² באמצע תיאור המאורע הנוראי, מיד לאחר תיאור השלכת יוסף לבור, התורה מקפידה לדווח על מה שעשו האחים: "ויקחהו וישלכו אתו הברה והבור רק אין בו מים. וישבו לאכל לחם" (שם, כד–כה).

האחים לא ישבו לדון בעתידו של יוסף, שכן כבר גמרו בלבם להורגו ("ויתנכלו אתו להמיתו", שם יח). אך חל שיבוש בתכניתם המקורית שהייתה להורגו ולהשליך את גוייתו לבור: "ועתה לכו ונהרגהו ונשלכהו באחד הברות" (שם כ). ראובן ערער על תכניתם, והציע: "אל תשפכו דם השליכו אתו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו" (שם כא), וכך עשו. עתה נקלעו האחים

* תודתי נתונה לאשתי רננה ולר' ישי אדמנית ולר' דורון יעקב, שעזרו בהכנת מאמר זה.

1 חז"ל כבר קשרו בין שלבים אלו: "אמר רבא בר מחסיה אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: בשביל משקל שני סלעים מילת שהוסיף יעקב ליוסף משאר אחיו נתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים" (בבלי, מגילה טז ע"א–ע"ב). מדרש זה מזכיר את השיר חד גדיא המתחיל בצמר שנקנה (עם הגדל) בשני זוזים ומסתיים בכך שהקב"ה חוסם את מלאך המוות: "ולא יתן המשחית לבא אל בתיכם לנגף" (שמות יב, כג).

2 כשיוסף מגלה את עצמו לאחיו הוא מדגיש שהם מכרוהו לא רק לעבד, אלא אף למצריים: "ויאמר: אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אותי מצרימה" (בראשית מה, ד).

למצב מאוד לא פשוט: את יוסף לא הרגו, אך פשע נוראי כבר ביצעו בו. מן הסתם הם עברו את נקודת האל-חזור, ואין הם יכולים פשוט לשחרר את יוסף. עם זאת, הוא עוד חי ומה יעשו אתו? הפתרון היה להשאיר אותו בבור, פשוט כך, מעין "מורידים ולא מעלין" (בבלי, עבודה זרה כו ע"ב). חרף הפצרותיו של יוסף,³ האחים השלימו עם זה שיוסף ימות באטיות ובבדידות, שכן אחרי שהטילו את יוסף להינמק בבור הם המשיכו בשלהם וישבו לאכול ארוחה. ודוק: האחים לא רק אכלו, אלא ישבו לאכול בנחת ובהנאה, כדברי הספורנו על אתר: "שלא היה כל זה בעיניהם תקלה", כלומר שהעובדה שבכלל היו מסוגלים לשבת ולסעוד אחרי מעשה שכזה מעיד על היעדר מוחלט של ייסורי מצפון על הנעשה.

לחם לפי הטף – שעבוד המצרים

כעבור למעלה מעשרים שנה, כשיוסף שלט בארץ מצרים וניהל את אספקת המזון בממלכה ובאזור כולו, חולל יוסף למצרים מעשה דומה למה שחוללו לו אחיו, וניתן לראות את תכניתו הכלכלית-פוליטית כגלגול נוסף של פרשת מכירת יוסף. בעלי המדרש כבר עמדו על כך: "יוסף נמכר לאהלי קדר שהם בני ישמעאל שנאמר 'וימכרו את יוסף לישמעאלים' וחזר וקנה את קוניו את המצרים להם נמכר לאחר מכן 'ויקן יוסף את כל אדמת מצרים'" (שיר השירים רבה א, לח).

מדרש זה אינו תלוי על בלימה, ולדעה זו יש סימוכין איתנים בכתובים. תחילה מכר יוסף למצרים זרע בכסף (בראשית מז, יג). משתם הכסף הסכים לקבל שווה כסף ככסף ("בסוסים ובמקנה הצאן ובמקנה הבקר ובחמרים", שם יז), ולאחר מכן לא נותר למצרים אלא למכור את קרקעותיהם ואת גופם (שם יט-כה).⁴ בכך ביצע יוסף הלאמה מוחלטת של כל כלכלת מצרים, חילק זרע בתנאי אריסות, ותיקן מס בשיעור של 20%. יוסף העביר בכוח או בכורח אוכלוסיות שלמות: "ואת העם העביר אתו לערים מקצה גבול מצרים ועד קצהו" (שם כא).⁵ אנו רואים אם כן מקבילות רבות למכירת יוסף: נטילת

3 "ויהאמר איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו על כן באה אלינו הצרה הזאת" (בראשית מב, כא).

4 סביר להניח כי יוסף יכול היה לחלק זרע מבלי לקנות את המצרים לעבדים, ומבלי להעביר אוכלוסיות בכוח.

5 הלכנו כאן בעקבות רש"י, רד"ק, רשב"ם, חזקוני ועוד שהבינו שיוסף ביצע העברת אוכלוסיות בכוח כדי לעקור אותם מאדמתם ומנחלת אבותם. החזקוני הרחיק לכת והשווה בין יוסף לסנחריב. מנגד, ראבי"ע פירש שמדובר בהעברת אוכלוסיות לאזורים

מטלטלין, מכירה לעבדות, וניתוק הקרבן ממקומו. מקבילות אלו אינן מפתיעות, שכן זו דרכה של העבדות. אולם מקבילה אחרת בין המקרים מודגשת פעמים אחדות בפרשייה: המצרים מורעבים על סף מוות, ואילו יוסף ואחיו אוכלים לחם: "וויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו ואת כל בית אביו לחם לפי הטף.⁶ ולחם אין בכל הארץ כי כבד הרעב מאד ותלה ארץ מצרים וארץ כנען מפני הרעב" (שם יב-ג).

מדוע מסופרת כל פרשיית שעבוד מצריים בידי יוסף? ובפרט, מדוע באריכות כה מדוקדקת? הרמב"ן (מז, יד) הסביר ש"ספר הכתוב זה [...] להודיע מעלות יוסף בחכמה בתבונה והדעת וכי היה איש אמונים שהביא כל הכסף בית פרעה [...] וקנה לו את האדמה גם הגופות ומצא בזה חן גם כן בעיני העם כי השם הוא המצליח את יראיו". אנו נציע דרך אחרת בהבנת פרשייה זו, ובפרט לאור הסיפור הטראגי של שעבוד ישראל במצרים.

חקלאיים. דבריו אינם נראים, במיוחד משום שעל פניו לא היה צורך בעוד עובדי אדמה. האדמה לא פסקה מלתת יבול, וזו בדיוק הייתה טענתם של המצרים ליוסף ("והאדמה לא תשם", מז, יט).

קשה לעמוד על הפרשנות המדויקת של המילה "לחם" בכל מופעה בסיפורי יוסף. יש רמזים שמדובר בפת לחם דווקא, כגון בבראשית מה, כב ("בר ולחם ומזון"). לענייננו, הפרשנות המדויקת בכל מופע אינה משנה, שכן התורה משתמשת במילה זו דווקא כמילה מנחה בכל סיפורי יוסף והדבר אומר דרשני. להשלמת העניין נביא את דברי רש"י לבראשית לא, נד שכתב: "כל דבר מאכל קרוי לחם", וכן בויקרא כא, יז: "כל סעודה קרויה לחם", ושם כא. אכן, המילה "לחם" במקרא מורה על אוכל באופן כללי כדברי רש"י, אלא שבתרבות העברית האוכל הבסיסי הוא הפת, ומכאן שהפת קרוי גם ובעיקר "לחם" עד היום הזה. אצל בני ישמעאל האוכל המרכזי היה הבשר, ועל כן בערבית "לחמא" הוא בשר. דברים אלו שמעתי מפי הרב אלחנן סמט, וכן הוא ב-L. Koehler and W. Baumgarten (eds.) (1958), *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, p. 479, Leiden. שלוש המשמעויות הללו (אוכל, פת ובשר) מצויות במקרא. אוכל, כך נראה בפשטות: "בזעת אפך תאכל לחם" (בראשית ג, יט), "לא על הלחם לבדו" (דברים ח, ג) ועוד; בשר: "את קרבני לחמי לאישי", "כי את לחם אלהיך הוא מקריב [...] לא יקרר להקריב לחם אלהיו" (ויקרא כא, א, יז, ועיין רש"י שם) וכן "ויזבח יעקב זבח בהר, ויקרא לאחיו לאכל לחם" (בראשית לא, נד); פת: "ואקחה פת לחם" (בראשית יח, ה). אולם בסיפור יוסף במצרים נראה ש"לחם" מתפרש בעיקר כ"פת", ולדוגמה נביא את בראשית מה, כג "ולחם ומזון", אשר ממנו אנו מבינים כי הלחם הוא פת דווקא.

לחם עוני – שעבוד מצרים

לכל מעשה יש תוצאה, ומסתמן שכפי שעשה יוסף למצרים כך עשו המצרים לבני ישראל.

הבה נתחכמה לו פן ירבה והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שנאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ. וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעמסס. וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ ויקצו מפני בני ישראל. ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך (שמות א, י-ג).

כפי שעשו האחים ליוסף, וכפי שעשה יוסף למצרים, כך עשו המצרים לבני ישראל: הם נטלו את המיטלטלין שלהם (שרי מסים), ואם כי ניסו לטבוח את ילדי בני ישראל הזכרים, עם ישראל ככלל המשיך להתקיים, אך בשעבוד. ומה הן ערי מסכנות? מקום אחסון תבואה. כך אנו קוראים על שהמלך יחזקיהו בנה אוצרות, אורות "ומסכנות לתבואת דגן ותירוש ויצהר" (דברי הימים ב לב, כח).⁷ כלומר בני ישראל משועבדים לתכנית מצרית לאגירת תבואה.

ניתן לשער שחכמתו של יוסף הייתה כלכלית, ניהולית ואולי אף טכנולוגית-מדעית, כלומר שידע לשמור תבואה ובכך ליצור מונופול בשנות הבצורת. כדברי הרמב"ן: "נבון – שידע לנהל כל ארץ מצרים בלחם לפי הטף [...] וחכם שידע לקיים התבואה שלא תרקב".⁸ אולי ידע זה שהיה ייחודי ליוסף נשאר אמנם סוד כמוס אצל צאצאיו, ומצרים שעבדו את בני ישראל על מנת להתעשר מאותן ערי מסכנות ולחזק את מעמדם האזורי.⁹

לסיכום, המצרים שעבדו את ישראל תוך כדי אגירת תבואה לרוב על מנת להתעשר ולהתעצם. רואים אנו אם כן כי בכל שלב ושלב: בשעבוד יוסף בידי אהיו, בשעבוד מצרים בידי יוסף ובשעבוד ישראל בידי מצרים, התורה מדגישה

7 ומעין זה: "ארץ אשר לא במסכנת תאכל בה לחם" (דברים ח, ט).

8 רמב"ן, בראשית מא, לה.

9 פיניקיא, ערביא, ופלישטני – כדברי חז"ל (בראשית רבה ז, ו) מובאים ברמב"ן (בראשית מא, נד). את הפסוק "ועלה מן הארץ" (שמות א, י) פירש ר' אבא בר כהנא כמוסב על המצרים עצמם: "כאדם שמקלל אל עצמו ותולה קללתו בחבירו" (בבלי, סוטה יא ע"א, וברש"י על אתר, ובעוד מקורות רבים, עיינו הארת הרב מ' כשר, תורה שלמה על שמות א, י, ניו-יורק תשי"ד, ובהערה קט שם). אולם, לפי דברינו הכוונה היא כפשוטה: המצרים חששו מבריחת מוחות, שבני ישראל יעזבו ויקחו עמם את הידע הייחודי של אגירת תבואה, אותו ידע שהעצים כל כך את ממלכת מצרים.

שוב ושוב את הניגוד בין המשעבד למשועבד דווקא ביחס ללחם: המשעבד אוכל, והמשועבד רעב.

כי אם הלחם

בבית פוטיפר יוסף זוכה באמון מלא של בעליו, אך התורה מציינת הסתייגות אחת: "ויעזב כל אשר לו ביד יוסף ולא ידע אתו מאומה כי אם הלחם אשר הוא אוכל ויהי יוסף יפה תאר ויפה מראה" (בראשית לט, ו).

מה פירוש ההסתייגות "כי אם הלחם אשר הוא אוכל"? חז"ל פירשו שזו אשתו, אשת פוטיפר, והתורה דיברה בלשון נקייה.¹⁰ פרשנות זאת מתחזקת מכך שהמשך הפסוק נראה כנותן סיבה לכך: "ויהי יוסף יפה תואר ויפה מראה". כלומר הפסוק מבהיר שפוטיפר לא סמך על יוסף שישמור על אשתו, כי היה יוסף יפה תואר ויפה מראה (ושמא הדבר מורה יותר על כך שפוטיפר לא סמך על אשתו מאשר שלא סמך על יוסף).¹¹ ראב"ע פירש אחרת, ואנו נלך בעקבותיו. בהמשך סיפורי יוסף מספר הכתוב: "וירחץ פניו ויצא ויתאפק ויאמר שימו לחם. וישמו לו לבדו ולהם לבדם ולמצרים האכלים אתו לבדם כי לא יוכלו המצרים לאכל את העברים לחם כי תועבה הוא למצרים" (בראשית מג, לא-לב).

על אף מעלתו הרמה של יוסף – שליט ומושל על מצרים – עדיין הוא מנוע מלאכול לחם עם המצרים בחצרו לרבות אלו הכפופים לו. נראה שזו כוונת הפסוק הנאמר אצל פוטיפר "ולא ידע אתו מאומה כי אם הלחם אשר הוא אוכל", כלומר לא הקפיד אתו על דבר מלבד על כך שלא יאכל עמו לחם.¹² אם כך, הרי שמשך שנים ארוכות של גלותו במצרים יוסף לא אכל אלא לבדו. גם בשבתו על כס השלטון אכל יוסף את ארוחותיו בבידוד.

בשל השוני התרבותי יוסף אכל לבדו במשך כל אותן שנים, בין כשהיה עבד בבית פוטיפר ובין כשהיה משנה למלך. למעשה, הבידוד שהתחיל בזריקתו לבור המשיך משך עשרות שנים. למעלה משלוש עשרה שנה לאחר מכירתו קורא יוסף לבניו על שם הבידוד והניתוק שחש:

וליוסף ילד שני בנים בטרם תבוא שנת הרעב אשר ילדה לו אסנת בת פוטי פרע כהן און. ויקרא יוסף את שם הבכור מנשה כי נשני אלהים את

10 בראשית רבה פו, ו, מובא ברש"י על אתר (לט, ו).

11 מדברי המדרש בבראשית רבה (פרשה פז) נראה שלא האמין פוטיפר לאשתו, שאם כן בוודאי היה הורג את עבדו יוסף על ניסיון לאונס.

12 ראב"ע, בראשית מג, לב, ובאופן חריג מודה לו הרמב"ן: "ואפשר שהוא כן" (לט, ו).

כל עמלי ואת כל בית אבי. ואת שם השני קרא אפרים כי הפרני אלהים
בארץ עניי (בראשית מא, נ-נב).

לא באנו במאמר זה לנמק מדוע יוסף התנהג ביד כה תקיפה כלפי המצרים,¹³
אך אם כנים דברינו, ייתכן שיוסף התנקם בהם על שנים של עבדות ועיוות דין

13 על מנת שלא להתעלם כליל משאלה חשובה זו נביא כמה סברות שהועלו בעניין זה. הרב יי גרוסמן (מעל במת בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון) הסביר שיוסף ידע על הבטחת ה' לאברהם "ועבדום וענו אותם" (בראשית טו, יג), ורצה להכין את בני ישראל לשעבוד בדרך הטובה ביותר (בשיעורי פרשת השבוע באתר בית המדרש הווירטואלי). מעין זה במדרש לקח טוב: "וילקט יוסף את כל הכסף [...] כדי להתיש כחן של מצרים" (מובא בתורה שלמה, בראשית מז, יד, אות מ). הדים לכך גם בדברי הגמרא בבלי, חולין ס ע"ב, המובאים ברש"י לבראשית מז, כא, שיוסף הגלה את תושבי מצרים מעריהם כדי להסיר חרפה מעל אחיו שלא ייקראו גולים. נראה שהכוונה היא שהמצרים יסתכלו על העברים בגובה העיניים. יוסף, שכל שנותיו במצרים נאלץ לאכול לבדו, הרגיש די מקופח ומבודד בשל היהירות של המצרים. על רקע זה ניתן גם להבין את דרישת התורה לאהוב את הגר, לא להונות אותו ולא ללחצו (שמות כב, כ; כג, ט; ויקרא יט, לד; דברים י, יט). מן הפסוק הראשון ברשימה זו דרש ר' נתן: "מום שבך על תאמר לחברך", בבלי, בבא מציעא נט ע"ב, שזהו בדיוק המסר שרצה יוסף להנחיל למצרים שזה עתה הגלו. נראה שפסוקים אלו מתייחסים לתחושת הגרות שחוו בני ישראל עוד לפני השעבוד, היינו מתקופת תקנות יוסף ועד שקם מלך חדש על מצרים. באותה תקופה היו בני ישראל גרים במצרים, לא אזרחים ולא עבדים, ומעמדם הטוב היה בזכות תקנות יוסף. לשון אחר, מצבם היחסי היה תוצאה של מצב המצרים (שיוסף החלישם, הגלם והורידם מנכסיהם), ומצב בני ישראל (שיוסף כלכל בלחם לפי הטף).

אפשרות דומה היא שיוסף ידע על הבטחת ה' לאברהם כי יצאו ברכוש גדול. אפשרות אחרת היא שיוסף התנקם במצרים, באותם מצרים שהחזיקו אותו כעבד, שהטילו אותו לבור כשהוא חף מכל פשע (בראשית מ, טו). אף אם נקבל שיוסף לא התנקם במצרים במודע, עדיין קשה לדחות אפשרות זו לחלוטין, שכן להבנתנו הפסוקים מציינים אירועים אלו במונחים המזכירים מאוד את מכירת יוסף ואת שעבוד בני ישראל במצרים מאוחר יותר. בדרך זו הלכנו בגוף המאמר.

אפשרות נוספת היא שיוסף, שנישא לבתו של כהן און, פעל לבסס את כוחה של משפחה זו, ולכן החליש את כלל האוכלוסייה, בעוד שהכוהנים ובני ישראל – משפחת יוסף המורחבת – ניצלו ואף התחזקו (מעין זה הביא הרב כשר בתורה שלמה בראשית מז, כב, אות נח). הסבר נוסף הוא שיוסף רצה להציל כמה שיותר נפשות, לא רק את מצרים, אלא אף אוכלוסיות שכנות לה. פרשנות זו מתחזקת מהעובדה שאנשים באו ממדינות שכנות לקנות אוכל, כפי שבאו בני יעקב. הדרך היחידה לווסת את הביקוש היה על ידי ויסות ההיצע. בשל המחיר הכבד רוב האוכלוסייה אכל מספיק כדי להתקיים וחי ברעב מתמיד במשך שנים. הסבר זה מתחזק מדברי המדרש (תנחומא נח, ה): "שני בני אדם נקראו צדיקים על שזנו את הבריות נח ויוסף שכך כתיב בו 'על מכרם בכסף צדיקי' (עמוס ב, ו) וכתוב בו 'ויכלכל יוסף' (בראשית מז, יב)". ואכן, בכמה מדרשים הציעו על יסוד הפסוקים (ובפרט בראשית מז, טו, שם משמע שלכלל המצרים נגמר הכסף באותה העת) שיוסף ביצע אפליית מחירים מתוחכמת ומכר לחם למצרים לפי יכולתם לשלם.

שסבל תחת ידם לפני עלותו לשלטון, ועל בידוד וגזענות גסה גם אחרי מינויו. אין כוונתנו בכך לומר שיוסף פעל במודע מתוך נקמנות ורוע לב, אלא לומר שיוסף פעל בדרך שהכיר, בדרך שראה ובדרך שהתנהגו כלפיו. כך או כך, נראה שיוסף ראה באשר חווה במצרים המשך לאשר חווה במכירתו בידי אחיו: מבודד, מקופח ומנושל.

מדוע "לא יוכלון המצרים לאכל את העברים לחם", ומדוע "תועבה הוא למצרים"? נראה שהתשובה לשאלה זו אף היא בפסוקים:

והאנשים רעי צאן כי אנשי מקנה היו וצאנם ובקרים וכל אשר להם הביאו. והיה כי יקרא לכם פרעה ואמר מה מעשיכם. ואמרתם אנשי מקנה היו עבדיך מנעורינו ועד עתה גם אנחנו גם אבותינו בעבור תשבו בארץ גשן כי תועבת מצרים כל רעה צאן (בראשית מו, לב-לד).

מאוחר יותר יוסף מעודד את אחיו לומר שהם אנשי מקנה. "תועבת מצרים כל רעה צאן", וכך פרעה ירצה להרחיקם לארץ גושן. נראה שהתועבות קשורות:¹⁴ "לא יוכלון המצרים לאכל את העברים לחם כי תועבה הוא למצרים (בראשית מג, לב); "תועבת מצרים כל רעה צאן" (שם מו, לד).

מן הסתם הלחם הוא סמל לכל מה שטוב ויפה בתרבות חקלאית כמצרים, ולכן המצרים לא יאכלוהו עם רועי הצאן הנתעבים.¹⁵

יוסף שנושל מנחלת אבותיו נישל את כל מצרים איש מנחלת אבותיו; יוסף שסבל בארץ עוניו עינה את כל מצרים. יוסף שרעב בעת שאחיו מלאו את

אפשרות אחרונה שנעלה על מנת לדחותה היא שטבעם של אנשים שהכוח והעושר מעוות את שיקול דעתם, ובייחוד את מצפונם. בהקשרו של סיפור שעבוד מצרים בידי יוסף קשה שלא להיזכר – אחר שנבדיל אלף הבדלות – בדבריה האגדיים של מרי אנטאוט, מלכת צרפת האזורית, ששמעה קול המון, וביקשה לדעת מה זה ועל מה זה. כשאמרו לה משרתיה שהעם רעב ללחם, אמרה "אם אין להם לחם, שיאכלו עוגות!". דמותו ההומנית של יוסף משתקפת מכמה וכמה סיפורים: חיבתו לבני השפחות, נאמנותו לפוטיפר ולפרעה, חסדו עם שרי המשקים והאופים, סלחנותו כלפי אחיו ועוד, וממילא פרשנות זו אינה מתקבלת על הדעת. אך מבראשית פרק מז בלבד ניתן היה להסיק שיוסף הצדיק אכזר היה. מכאן אפשר לחזור לדברי חז"ל שהשוו בין יוסף לנח, שכיוסף אחריו אף הוא נקרא צדיק על שהציל את האנושות, אף על פי שהציל בראש ובראשונה את עצמו ואת בני ביתו.

14 וכבר האירו על כך במדרש שכל טוב על בראשית מג, לב (מובא בתורה שלמה שם).
15 התורה מדגישה במקומות מספר את הבדלי התרבות והכלכלה בין החקלאות המצרית ובין רעיית הצאן העברית, ותולה את ההבדל בדפוס הכלכלי בנגישות המים (עיינו דברים יא, → יא). היריבות היא כמובן עתיקת יומין ופורצת במלוא עצמתה בתחילת ספר בראשית בסיפור קין והבל.

כרסיהם, האכיל את בני ביתו שעה שהמצרים רעבו לחם. כן כל אשר עשה יוסף למצרים עשו מצרים לבני ישראל – בידדום, עינום ושעבדום. המעגל הקשה נשבר רק בליל הפסח.

שה לבית אבות, ולחם עני

בני ישראל יצאו ביד רמה, עמוסים בכסף, בזהב ובשמלות. הם יצאו עם אבנים יקרות, צאן ובקר, נזמים, מראות וכל טוב ארץ מצרים. היה רק דבר אחד שלא הצליחו לארגן ולסדר: לחם. אפשר לפשט מעט ולומר שמצוות הפסח כולן נגזרות מקרבן הפסח, לרבות איסור אכילת חמץ ומצוות אכילת מצה: "ויקחו להם איש שה לבית אבת שה לבית" (שמות יב, ג); "לא תאכל עליו חמץ שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני כי בחפזון יצאת מארץ מצרים למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך (דברים טז, ג).

מן הפסוק האחרון אנו שומעים על מצוות זיכרון יציאת מצרים, איסור אכילת חמץ, ומצוות אכילת מצה. התוספת של לחם עוני נראית שלא במקום. נראה שהתשובה לדבר היא שהתורה מייחסת מצוות אלו ללשונו של יוסף: כנגד "כי נשני אלהים את כל עמלי ואת כל בית אבי" אנו מצווים "ויקחו להם איש שה לבית אבת", וכנגד "כי הפרני אלהים בארץ עניי" אנו מצווים "שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני".

ואקחה פת לחם

הבאנו לעיל שלוש דוגמאות לשעבודו של אחר תוך ניצול כוח כלכלי, עם דגש מיוחד על רעב הזולת: שעבוד יוסף בידי אחיו, שעבוד מצרים בידי יוסף, ושעבוד ישראל בידי מצרים. להתנהגותם של בני יעקב במכירת יוסף ובשעבוד מצרים יש תקדים: רכישת הבכורה על ידי יעקב.

ויזד יעקב נזיד ויבא עשו מן השדה והוא עיף. ויאמר עשו אל יעקב הלעיטני נא מן האדם האדם הזה כי עיף אנכי על כן קרא שמו אדום. ויאמר יעקב מכרה כיום את בכרתך לי. ויאמר עשו הנה אנכי הולך למות ולמה זה לי בכרה (בראשית כה, כט–לב).

הנה עשו על סף מוות מהתייבשות,¹⁶ ויעקב מנצל את חולשתו כדי לקנות את הבכורה. כנגד כל אלה אנו רואים את אברהם כששלושה עוברי אורח ניצבים

16 כבר האיר מו"ר הרב יעקב מדן ש"עיף" כאן משמעו כנראה "צמא", כמו "ואתה עיף ויגע" (דברים כה, יח); "בארץ ציה ועיף בלי מים" (תהלים סג, ב). בדעת מקרא על אתר פירשו

עליו כחום היום: "יקח נא מעט מים ורחצו רגליכם והשענו תחת העץ. ואקחה פת לחם וסעדו לבכם אחר תעברו כי על כן עברתם על עבדכם ויאמרו כן תעשה כאשר דברת" (בראשית יח, ד-ה).

אברהם לא מכר להם לחם ומים, לא השכיר להם מקום מנוחה מוצל. אדרבה, אברהם הוא העבד ("על עבדכם") ואילו האורחים הצמאים והרעבים הם האדונים.¹⁷ דומה שאברהם סבר שזו חובתו המוסרית לרות נפש צמאה, לפרוס לרעב לחמו ולהביא אנשים מרודים לביתו. המדרש מבהיר כי בשל חסדו זה של אברהם שהציע פת לחם לעוברי אורח המטיר הקב"ה מן במדבר ארבעים שנה.¹⁸ כן דוגמתו של אברהם היא לנו אב טיפוס להכנסת אורחים¹⁹ ולדאגה לזולת – בין שהוא בן ברית ובין שאינו בן ברית.

סיכום

הכתובים מציגים צרור של שעבודים כמעגל חוזר: בני ישראל שעבדו את יוסף, יוסף שעבד את מצרים, מצרים שעבדו את בני ישראל. השעבודים כולם נעשו תוך ניצול כוח כלכלי המוצא ביטוי, בראש ובראשונה, בנגישות למזון בעת רעב ומצוקה.

עם יציאת בני ישראל ממצרים טבעי היה ש"כל דאלים גבר" יהיה צו השעה, אך בשעה שהם פורקים את עול מצרים מעליהם, מצווים בני ישראל דווקא להתקבץ חבורות חבורות ולסעוד יחד. במכירת יוסף בני ישראל נישלו וניתקו את יוסף מבית אביו. ביציאת מצרים הם ייקחו שם לבית אב ויאכלוהו בחבורות בלי לנתק, בלי לבודד ובלי לקפח איש, אלא תוך שיתוף כל דצריך וכל דכפין. במכירת יוסף בני ישראל זרקו את אחיהם בבור ריק אפילו ממים, וישבו בנחת לאכול לחם, ואילו ביציאת מצריים בני ישראל יאכלו לחם עוני, וגם זאת כשמתניהם חגורים ומקלם בידם. בזה סוף סוף נשבר המעגל האלים, ובני ישראל יכולים לצאת ביד רמה.

"חלש [...] רעב" על פי שופטים (ח, ה) ועל פי איוב (כב, ז). לעניות דעתנו הפסוק האחרון מורה דווקא על צימאון: "לא מים עיף תשקה".

17 בראשית יח, ג, כדעה קמא ברש"י שם.

18 מכילתא בשלח פ"א.

19 משנה, בבא מציעא ז, א.

